

Новий погляд на проблему

Т. А. НЕЧАЄВА (Луганськ)

Економічні стимули мотивації праці робітників України в 1929—1932 рр.

Роль економічних стимулів мотивації праці робітників періоду модернізації мало досліджена в історичній літературі. Це можна пояснити тим, що основним ідеологічним постулатом для радянських людей правляча комуністична партія проголосила "життя заради світлого майбутнього", тому, в основному, радянські історики приділяли увагу боротьбі людей за досягнення цього майбутнього, а реальні умови життя залишалися на другому плані. При зверненні все-таки до вивчення цієї проблеми дослідники обмежувалися пошуком доказів постійного зростання життєвого рівня трудящих СРСР та радянської України, кращих, ніж у капіталістичних країнах, умов їх праці та культурного обслуговування життя. Звідси в радянській історичній науці народився міф про те, що протягом періоду модернізації СРСР та радянської України, коли проблема ресурсів для останньої стояла дуже гостро, капіталістичний досвід інтенсифікації праці був нібито в Радянському Союзі рішуче відкинтий. Проте, як свідчать нові архівні дані, експлуатація робітників в умовах комуністичної тоталітарної системи мало чим відрізнялася від капіталістичної. Радянська держава здійснювала експлуатацію трудящих без застосування матеріального стимулювання праці, за рахунок обмеження їх споживання. Тому не випадково в грудні 1935 р. один з керівників СРСР К. Ворошилов запропонував директорам радянських промислових підприємств задля піднесення продуктивності праці застосувати "наукову систему для вижимання поту з робітника", як її називав В. І. Ленін, буржуазного інженера Тейлора¹. Соціалістична "робітничка держава" активно застосувати цю систему.

У 1929 р. в СРСР правляча комуністична партія повністю відмовилася від нової економічної політики і перейшла до політики комуністичного штурму, метою якого було проведення в найкоротший термін модернізації країни, що вимагало великих фінансових вкладень. Тому, поряд з завданням по найшвидшому будівництву нових заводів і фабрик радянській державі паралельно довелося вирішувати проблему по нагромадженню грошових коштів. Одним з джерел їх накопичення стало підвищення норм та зниження розцінок. Це був один із засобів, що дав можливість радянській державі за рахунок погіршення матеріального становища робітників здійснити швидку модернізацію країни. Існуюча до 1929 р. система нормування, яка відбивала ситуацію первинного опанування нової техніки й мала занижені норми, що ґрунтувалися на досягнутих робітниками невеликих результатах своєї праці, не могла забезпечити фінансовими коштами запланованих першим п'ятирічним планом високих темпів зростання промисловості. Це примусило партію після переходу до політики комуністичного штурму, розпочатого листопадом 1928 р. Пленумом ЦК ВКП(б), провести загальну кампанію по перегляду норм згідно з наказом ВРНГ СРСР №61 від 26 листопада 1928 р. Даний документ був надісланий головою ВРНГ СРСР В. Куйбишевим до ВРНГ союзних республік, в тому числі і в ВРНГ УС РР. Її голова, в свою чергу, направив 21 січня 1929 р. в усі українські трести копію наказу В. Куйбишева, в якому було запропоновано профспілковим та господарчим органам підприємств, порушуючи вже укладені з робітниками колективні договори, добитися їх згоди на підвищення норм з зазначенням розміру цього підвищення².

Одержавши директиву, керівники трестів пішли ще далі і вирішили переглянути норми, навіть не спитавши робітників, розуміючи, що останні в усякому випадку на підвищення норм не погодяться. Так зробило, наприклад, керівництво Укрмашбудтресту, що об'єднував більшість машинобудівних заводів України. Воно примусило переглянути норми навіть там, де (як на Сумському заводі ім. Фрунзе) розцінки були вже один раз урізані, що призвело до зниження зарплати трудящих³. Незважаючи на те, що цю кампанію супроводжував опір заводів, трести добилися від керівників підприємств весною 1929 р. підвищення норм. Директорів, які відмовлялися через невдоволення робітників підвищувати норми, усували з посади. Доказом цього може послужити ситуація на Бердичевському машинобудівному заводі "Прогрес", де його директор, який підтримав у квітні 1929 р. рішення робітників цього заводу залишити без змін всі існуючі старі норми виробітку та розцінки, був знятий з роботи керівництвом Укрмашбудтресту, що тільки тоді дало останньому можливість підвищити норми на цьому заводі⁴. Усували з посад і тих керівників, які при перегляді норм намагалися вирішити проблеми вдосконалення технічних умов, що впливали на збільшення виробітку, і цим зменшити падіння зарплати у робітників⁵.

Здійснені державою весною 1929 р. заходи по підвищенню норм і зниженню розцінок можна вважати грабунком робітників. Таким чином, на Одеському машинобудівному заводі ім. Леніна фонд зарплати був скорочений на 9,85 %⁶.

У 1930 р. радянський уряд своєю постановою від 20 вересня переніс початок господарчого року з 1 жовтня на 1 січня, тобто було утворено "особливий квартал" (жовтень — грудень 1930 р.). Використовуючи цю обставину, керівництво країни вирішило ще раз пограбувати робітників: на "особливий квартал" директори промислових підприємств уклали з робітниками тимчасову тарифну угоду, котра скасувала попередні домовленості. Прикладом може бути трест Гірничозаводського устаткування, що відмовився від пільг для робітників на дрова, вугілля, газ, залізничні квитки під приводом збільшення ставки 1-го розряду⁷. Але в той же час фонд зарплати, встановлений контрольними цифрами на "особливий квартал", перевищувати заводам заборонялося, тобто збільшення ставки 1-го розряду не компенсувало скасованих пільг.

Діючим інструментом для підвищення норм стало запровадження преміювання для підтримки кращих робітників. Суть справи полягала в тому, що за результатами праці передовиків розраховувалася нова норма. Тому дуже часто траплялися випадки, коли робітники переслідували передовиків. Про це говорили в своїх доповідях на 1-му Всесоюзному з'їзді ударних бригад, що проходив 5 грудня 1929 р. в Москві, В. Куйбишев, секретар ВЦРПС Г. Д. Вейнберг, член ЦК ВЛКСМ П. П. Сегал та інші доповідачі⁸.

Здійснені державою заходи по зниженню розцінок та підвищенню норм викликали серйозне незадоволення робітників. Умови, що склалися на багатьох підприємствах при перегляді норм, були важкими, спалахували конфлікти з адміністраціями⁹, робітники обурювалися працівниками техніко-нормувальних бюро, які встановлювали підвищені норми, і, звертаючись до них, "не цурались ніякої лайки"¹⁰. Грабіжницьки здійсненого державою в 1929 р. перегляду норм і розцінок не витримали навіть іноземні робітники-комуністи, що приїхали до СРСР і України будувати "світле майбутнє". Так, 3 липня 1929 р. на Сталінському заводі страйкували монтери з Німеччини, що вимагати для себе залишення старих розцінок, які були скасовані адміністрацією без їх згоди¹¹. Місцеві партійні організації посилювали агітацію проти страйків, а найактивніших бунтівників заарештовували органи ДПУ. На шахту 4/5 Сталінського округу навіть приїхав голова ВЦРПС угамовувати 400 шах-

тарів, які відмовилися працювати за новими розцінками¹². Особливо численні страйки відбулися на великих машинобудівних заводах, де робітники порівнювали нові запроваджені норми з капіталістичними¹³. У шахтах рудоуправління Артемівського, Сталінського, Луганського округів шахтарі масово не виходили на роботу по кілька днів¹⁴.

Страйки, масові залишення виробництв, переходи з одного підприємства на інше, що посилювалися у кінці 1929 р. та охопили лави висококваліфікованих робітників, призводили до великих збитків, до зупинки цілих виробництв¹⁵. Так, коли в грудні 1929 р. з мартенівського цеху Луганського заводу ім. Жовтневої революції через підвищення норм не вийшла на роботу група клепальників, мартенівську піч зупинили на кілька днів, було зіпсовано 500 пудів сталі¹⁶.

У відповідь на перегляд розцінок робітники багатьох великих підприємств почали застосовувати різні хитрощі для зберігання зарплати, вимагаючи, як на Київському заводі "Ленінська кузня", запровадити надбавку на "міцність та силу матеріалу"¹⁷, або, як на Одеському заводі ім. Леніна, штучно зволікаючи час при виготовленні деталей¹⁸.

Запроваджені в 1929 р. норми, в основному, залишитися незмінними до 1932 р., розцінки ж були трохи підвищені у вересні 1931 р. в зв'язку з проведенням нової тарифної реформи. Але, незважаючи на це, нормування праці, що було застосовано державою в роки економічного штурму, не сприяло матеріальному стимулюванню робітників. Ще більше заважала цьому впроваджена радянською державою в 1929–1932 рр. політика в галузі зарплати.

Підвалини радянської системи заробітної плати були розроблені та закріплені у Кодексі законів про працю, прийнятому в 1918 р. Ним передбачалася диференціальна оплата з урахуванням кваліфікації та умов праці робітника, що підвищувало його зацікавленість у досягненні кращих результатів. Це положення конкретизувалося в декреті радянського уряду від 10 вересня 1921 р., в якому збільшення заробітної плати ставилося у пряму залежність від зростання продуктивності праці, культурно-технічного рівня робітника, режиму економії, удосконалення всієї організації виробництва. Цей декрет, що застосував матеріальне стимулювання праці, був проголошений в умовах зародження ринкових відносин періоду нової економічної політики і мав сприяти швидкому відновленню зруйнованої економіки країни. Тому в 20-ті рр. намітився значний розрив в оплаті кваліфікованих та некваліфікованих робітників (іноді він досягав співвідношення 1:6 або 1:8).

Але з 1927 р. правляча комуністична партія на чолі з І. В. Сталіним, виходячи зі своїх ідеологічних догм про необхідність побудови в СРСР безринкового соціалістичного суспільства, в якому повинна була існувати рівність всіх його членів, почала злам створених непом елементів ринкової системи господарювання. Зламавши їх, партія усунула й існуючий при неї розрив у зарплаті різних категорій робітників. Інструментом цієї ломки стала проведена в 1927/28 р. тарифна реформа. Вона була побудована на засадах так званої "гаснучої кривої", зближувала оплату праці різних категорій. Внаслідок цього низькокваліфіковані робітники нерідко одержували таку ж саму зарплату, як і кваліфіковані, що відповідало комуністичній ідеї про загальну рівність при соціалізмі. Наприклад, у чорній металургії та в основній хімічній промисловості УСРР розрив між першим та сьомим розрядами був 1:2,8, по інших галузях хімічної промисловості УСРР – 1:2,5¹⁹. Однак ці співвідношення порушувалися, оскільки некваліфіковані робітники, зайняті на легких ділянках праці, для яких по тарифній сітці був установлений 1-й розряд, на практиці тарифікувалися по 2-му розряду. Так, в 1931 р. (до впровадження нової тарифної реформи) в основній хімічній промисловості УСРР робітники 1-го розряду становили 0,9 % від загальної кількості робітників цієї галу-

зі. Таким чином, у 1930 та в 1931 рр. реальні співвідношення між тарифними коефіцієнтами для нижчого (другого) та вищого розрядів становили в основній хімічній промисловості — 1:2,4, а в інших галузях хімічного виробництва - 1:2,2 . У вугільній промисловості УСРР була підвищена в 1929 р. зарплата для працівників нижчих кваліфікацій від 5,5 % до 6,5 %²¹. Погодинна форма оплати праці стала домінуючою, а системи заохочення будувалися таким чином, щоб не стимулювати підвищення продуктивності праці²².

Однак до 1929 р. залишалася недоторканою система приробітків, що порушувала рівність трудящих, якої добивалася в Україні правляча партія. Тому керівництво ВКП(б) на початку 1929 р. провело кампанію по скасуванню приробітків. Всі українські трести з квітня 1929 р. після своїх запитів одержали від заводів дані про розмір приробітків відрядників по цехах з їх поясненнями. Це було зроблено для того, щоб техніко-нормувальні бюро знали, які приробітки й у кого можна ліквідувати. Розуміючи це, заводи повідомляли про розмір приробітків без бажання. Згідно з їх даними можна було зробити висновок про чималий обсяг приробітків по всіх заводах України. Так, на Харківському заводі "Червоний Жовтень" в травні 1929 р. відсоток приробітку до зарплати по тарифу становив у робітників 42 %, а на Київському заводі "Більшовик" 73,7 %²², тобто іноді приробітки становили половину зарплати по тарифу. Такі диспропорції склалися тому, що держава присвоїла собі функцію регулювання економіки країни, а ринкове регулювання з 1929 р. було нею остаточно ліквідовано. Вивчивши питання про наявність приробітків, уряд протягом 1929 р. відкоригував тарифи 1928 р., скасувавши приробітки й зрівнявши цим зарплати робітників.

Така політика породжувала утриманські настрої, зрівняльність обмежувала прагнення робітника до професійного зростання (бо підвищення розряду було слабо пов'язано з підвищенням заробітної плати), в свою чергу, робітники високої кваліфікації були позбавлені так потрібної для стимулювання їх праці "переваги в споживанні".

Зрівняльні ухили перших років п'ятирічки виявилися також у законі про вихідну допомогу та відпустку. Ним було затверджено правило, за яким робітник мав право одержати вихідну допомогу за весь рік, якщо навіть він проробив 5— 6 місяців. Це призводило до великої плинності кадрів і було вигідно сезонникам²⁴.

На початку 1-ї п'ятирічки, коли, як тоді писала преса, методом "бурі й натиску" будувалися нові підприємства, серйозні дефекти зрівняльності господарчого механізму ще вельми слабо відбивалися на виробництві. Але вже план 1930 р. виконати не вдалося, під загрозою зриву опинився план 1931 р. Ускладнена економічна ситуація примусила правлячу партію повернутися до застосування економічних методів стимулювання праці, щоб виконати поставлене І. В. Сталіним завдання "за 10 років догнати й перегнати капіталістичні країни"²⁵. Поворот до матеріального стимулювання праці був зроблений на зібраній в червні 1931 р. у Москві при ЦК ВКП(б) нараді господарників країни, де була вироблена програма поліпшення роботи промисловості - славнозвісні "шість умов т. Сталіна". Стрижнем цієї програми стали ліквідація зрівняльності та знеособки, запровадження госпрозрахунку. Передбачалося повністю ліквідувати стару тарифну систему, здійснити на практиці ринковий принцип оплати за кількістю та якістю витраченої праці.

Здійснення тарифної реформи почалося з постанови ВРНГ СРСР і ВЦРПС від 11 вересня 1931 р. Причому спочатку випробувати її вирішили у "найвужчих" гаузах промисловості — у вугільній та металургійній. В результаті її запровадження значно збільшилася зарплата робітників провідних професій цих галузей промисловості. Так, на металургійних заводах УСРР, об'єднаних у тресті "Сталь", зарплата у робіт-

ників підвищилася на 20—30 %²⁶, у шахтарів вугільних та рудникових шахт — на 25 %²⁷. Була скорочена кількість розрядів при збільшенні розривів в оплаті між суміжними розрядами та збільшенні різниці в оплаті крайніх розрядів, що породило у робітників стимул до підвищення кваліфікації. Запровадження же прогресивно-преміальної відрядності (за кожний відсоток перевиконання норми нараховувався 1 % премії на всю зарплату) привело до підвищення продуктивності праці і поліпшення якості продукції. Так, на марганцевих рудниках Нікопольського району продуктивність праці шахтаря у вересні 1931 р. підвищилася на 3,3 %, швидкість просування вибою збільшилася на 108 %²⁸, а на Каменському металургійному заводі ім. Дзержинського 15 жовтня 1931 р. третя мартенівська піч вперше за весь період своєї експлуатації дала 101,3 тонни продукції, або 163,5 %²⁹.

Матеріальна зацікавленість у результатах праці привела у кінці 1931 і в 1932 р. до масового перевиконання робітниками навіть досить високих норм, що були встановлені у 1929 р. Це поставило господарчих керівників перед проблемою нестачі грошей для виплати зарплати робітникам; наприклад, в 4-му кварталі 1931 р. Луганський паровозобудівний завод ім. Жовтневої революції перевитратив фонд зарплати на 14,45 %, а Луганський спиртогорілчаний завод — на 97,8 %³⁰. Тобто реформа не відповідала позаринковому державному регулюванню, і тому після звіту І. В. Сталіна в 1933 р. про "виконання 1-ої п'ятирічки за 4 роки і 3 місяці" госпрозрахунок і відрядність правляча партія відкинула аж до 1935 р. Норми були підвищені і запроваджено штучне обмеження зросту заробітної плати. Ці факти говорять про те, що в середині 1931 р. правляча комуністична партія пішла на застосування відрядності і госпрозрахунку, притаманних ринковій економії, не тому, що вона відмовилася від своїх ідеологічних догм про загальну рівність, а через невиконання 1-го п'ятирічного плану. Тобто, запровадження в 1931 р. економічних методів стимулювання праці було коротким відступом.

Розгляд питання про матеріальне стимулювання праці неможливе без зіставлення реальної зарплати з динамікою існуючих у даний період цін. Необхідно відзначити, що після проведення тарифної реформи 1928 р. зарплата у всіх робітників була в цілому невисокою. Але продукти харчування і одяг трудящі купували до 1929 р. на базарі, бо державна торгівля була слабо розвинута. Ціни на базарі трималися високими, оскільки одержавлена ще в 1917—1918 рр. промисловість забезпечувала дрібнотоварних сільськогосподарських виробників промисловими товарами за підвищеними цінами, що примушувало їх свою сировину продавати для міського населення на базарах теж по дуже високій ціні. Розмір зарплати перестав відповідати цінам базару. Так, в Україні у 1928/29 господарчому році підвищена на 9,4 % номінальна зарплата була "з'їдена" подорожчанням продуктів на ринку, внаслідок чого реальна зарплата зросла лише на 2 %³¹. Враховуючи, що збільшення розміру заробітків робітників не покривало високих базарних цін, радянська держава знайшла вихід у переході до нормованого постачання товарів по низьких цінах. Причому нормоване постачання хліба за ініціативою робітників було запроваджено у 2-му кварталі 1928 р. в Одесі, Маріуполі, Херсоні, трохи пізніше — у Києві, Харкові, Дніпропетровську. В перші місяці 1929 р. перехід до нормованого постачання відбувся в усіх містах УСРР. Поступово ним охоплювачося все більше коло товарів³². Постачання відбувалося за картками, продукти та промтовари завозила та реалізовувала створена спеціальна організація — робітничий кооператив (робкооп). З січня 1930 р. порядок постачання став єдиним за суворо витриманим виробничо-класовим принципом, з диференціацією робітників за професіями.

Крім того, всі працівники підприємств України заносилися кожний до певного списку: особливого, першого, другого та третього. В особливий та в перший списки входили робітники важкої промисловості, в другий — сільськогосподарського машинобудування та харчової промисловості, в третій — легкої та місцевої промисловості. За особливим та першим списками забезпечували в першу чергу та в обов'язковому порядку, за другим та третім — за залишковим принципом. Запровадження І. В. Сталіним навесні 1929 р. в Україні "уральсько-східського" методу хлібозаготівель, коли було розпродано майно 18 тис. селянських господарств, — призвело до нестачі сільськогосподарських товарів у містах, тому робітники 2-го та 3-го списків нерідко зовсім не забезпечувалися. Суцільна колективізація знищила міцні селянські господарства і створила малопродуктивні колгоспи, які не задовольняли країну в продуктах харчування. Робкоопи через постійну нестачу обмежували видачу сільськогосподарської продукції й товарів широкого вжитку за всіма списками. Не дивно, що тоді по Україні прокотилася хвиля робітничих страйків, про що свідчать повідомлення ДПУ УСРР до ЦК КП(б)У. Невиходи на роботу тривали по кілька днів, були масовими та завдавали великих економічних збитків. Так, тільки в Макіївці до 18 лютого 1929 р. внаслідок невиходу на роботу протягом трьох днів 427 шахтарів було втрачено 432 вагони вугілля³³. Керівництво робкоопів, не маючи запасів продовольчих товарів, не раз практикувало видачу хліба тільки робітникам промислових союзів, а членів непромислових союзів і безробітних взагалі позбавляло хліба³⁴. У квітні 1929 р. в Україні спостерігалося масове залишення виробництва шахтарями³⁵. Весною 1930 р. продовольче постачання робітників по картках ще більше погіршилося, тому цілі промислові райони України - Миколаїв, Одеса, Артемівськ, Сталінський округ — були охоплені "волинками" та демонстраціями трудящих³⁶. Коли з 1 травня 1930 р. перестали видавати м'ясо по картках, 7 та 8 травня припинили працю робітники ряду цехів Краматорського металургійного заводу³⁷.

Особливо масовими страйки стали з кінця 1931 та в 1932 р., в період голодомору. Становище з постачанням робітників продуктами харчування погіршувалося тим, що в 1931 р. з України весь хліб було вивезено. Політбюро ЦК КП(б)У змушене було знизити у кінці 1931 р. існуючі до цього норми для робітників усіх списків, а їх утриманців із списків № 2 і № 3 було зовсім знято з постачання. Нестача хліба прирікала на голод мільйон чоловік³⁸.

Для вирішення продовольчої проблеми за рішенням ЦК ВКП(б) з 1 лютого 1932 р. було здійснено значне підвищення цін на промислові товари та продукти державної й кооперативної торгівлі, вони зросли на 50 % — 300 %. Зокрема, на товари легкої промисловості — на 900 %³⁹. Це підвищення ЦК ВКП(б) трактувало як "часткове та на окремі товари" й попередило місцеві партійні організації, що "всілякі спроби зображувати здійснене часткове підвищення цін у виді нібито загального підвищення цін повинно розглядатися як троцькістський наклеп на партію"⁴⁰. Але, оскільки продуктів і за цими цінами не вистачаю, робітники УСРР в 1932 р. голодували. Так, у Харкові 27 червня 1932 р. борошна залишалося на 1 день, по Київській та Вінницькій областях 28 червня — на 2 дні⁴¹. Це примусило керівництво УСРР з 1 грудня 1932 р. знову зменшити норму хтіба, що видавався по картках⁴².

Тепер звернемося до питання про ціни, за якими здійснюватися державна торгівля по картках, та про їх співвідношення з розміром зарплати (як приклад візьмемо 1932 р.). Середня місячна зарплата робітника в УСРР в квітні 1932 р. дорівнювала 115 карбованцям⁴³. Що ж міг купити середньостатистичний робітник УСРР на 115 карбованців в місяць? Для розрахунку треба зважити на те, що через голодомор були знижені нор-

ми постачання по картках, І частину продуктів харчування та промтоварів робітники змушені були купувати за високими базарними та державними комерційними цінами. Узявши за основу підрахунок перше півріччя 1932 р., маємо такі дані⁴⁵: за шість місяців родина робітника із трьох чоловік, де працював він один, на основні продукти харчування — м'ясо, хліб, масло, молоко, яйця — витратила, з врахуванням базарних цін, 461,3 карбованця. Частина зарплати витрачалася також на обіди в їдальні — близько 95 карбованців⁴⁶. Усього — 556,3 карбованця. Але робітник купував також ще й інші продукти — олію, сало, сир, сметану, а також і промтовари, причому останні — не за державними цінами, а, як правило, за комерційними, запровадженими державою в серпні 1929 р. спочатку для неробітничих верств населення. При запровадженні підвищених цін для населення держава використала теорію радянського економіста академіка С. Г. Струмиліна, що запропонував для пограбування трудящих відірвати ціну товару від реальної його вартості, вважаючи, що цілковита відповідність ціни вартості не утворює стимулів для зміни народногосподарських пропорцій й прагнути такої відповідності можливо лише на наступних етапах розвитку. Тому, коли фінансових коштів державі стало особливо не вистачати, у травні 1931 р. ВКП(б) розгорнула комерційну торгівлю і для робітників⁴⁹. У комерційних магазинах у червні 1932 р. жіноче пальто коштувало 73 карбованці 63 копійки, чоловічий костюм — 61 карбованець, чоловічі брюки — 22 карбованці⁵⁰. Таким чином, за перше півріччя 1932 р. робітник мав доход, що становив $1\ 15 \times 6 = 690$ карбованців. З них близько 90 карбованців (13 %) витрачалися на позики, податки, тобто, доход становив 600 карбованців, з них -- 556,3 карбованця сплачувалося за громадське харчування та за основні продукти. На решту продуктів харчування, одяг, взуття, культурні потреби, оплату комунальних послуг залишалося лише 43,7 карбованця на 6 місяців. Тому можна зробити висновок про те, що зарплати робітника у 1932 р. явно не вистачало для того, щоб прогодувати та одягти свою родину. Тому не дивно, що вищим керівникам Радянської держави за рішенням І. В. Сталіна відразу ж після лютогового підвищення цін - - з 1 березня 1932 р. були встановлені нові оклади у розмірі від 500 до 700 карбованців в місяць⁵¹, причому від трудящих ці цифри приховали. Зарплата у розмірі 500 карбованців в місяць і була такою, що могла тоді задовольнити усі матеріальні потреби людини. Сплачуючи ж робітнику зарплату у розмірі 115 карбованців в місяць, тобто, в 5 разів менше прожиткового мінімуму, радянська держава грабувала трудящих, ставлячи їх на межу убогого існування.

Ще одним доказом існування соціалістичної експлуатації робітників України була здійснювана правлячою партією протягом 1929—1932 рр. політика грабування трудящих шляхом залучення грошових коштів населення у систему державного кредиту (ощадні каси, внутрішні державні позики) і в кооперацію. ВКП(б) вже на XV партконференції відверто заявила, що "по мірі зростання загального добробуту населення це використання через кооперативні та кредитні заклади дрібних заощаджень населення повинно набувати все більш великого значення як одно із джерел коштів для розвитку господарства"⁵².

Величезні потенційні можливості для грабування населення мали державні позики, якими уряд, в першу чергу, і користувався.

Перші державні позики, що розпочалися у 1922/23 р., були розраховані на приватний сектор. Але вже в роки першої п'ятирічки, коли стали потрібними великі капіталовкладення, радянська держава висунула як головний метод відбору грошей — масові позики колективної підписки з довгочасною розстрочкою платежів. Протягом 1929—1932 рр. їх було випущено чотири. Це давало можливість придбання облігацій навіть для найменш оплачуваних категорій трудящих.

Про те, яку велику роль відводила держава надходженню коштів від населення, свідчив, наприклад, касовий план держбюджету УСРР на 2-й квартал 1932 р., що не підлягав тоді оголошенню. В ньому уряд запланував одержати прибуток у розмірі 144 млн. 286 тис. карбованців, причому 10 млн карбованців повинна була дати державна позика "завершального року п'ятирічки"; 10 млн. 383 тис. карбованців передбачалося отримати від робітників, що робили внески в кооперацію; культурний податок — також обов'язковий для кожного трудівника, — обчислювався у розмірі 55 млн. карбованців. Всього, як планувалося, кошти, мобілізовані у населення, дорівнювали у прибутковій частині даного касового плану — 50 % (75 млн. 383 тис. карбованців)⁵³. Точно так же складатися касові плани і на інші квартали, причому головне джерело надходження коштів у бюджет завжди планувалося саме як доход від населення, а не від промисловості або сільського господарства.

Оголошуючи позики, пайові внески в кооперацію добровільними, держава розраховувала на свідомість працюючих, на їх готовність віддавати державі гроші на невизначений час в ім'я "світлого майбутнього". Тому на початку проведення мобілізаційних фінансових кампаній ніяких спеціальних органів для збирання грошей не було створено. Зіткнувшись з небажанням трудящих добровільно купувати облігації позики, вже в травні 1929 р. ЦВК і РНК СРСР довелося затвердити положення про створення спеціальних комісій по вилученню коштів від населення - комсодів⁵⁴.

Але й останнім з великими труднощами вдавалося відбирати гроші у трудящих і тому часто спостерігалася нестача коштів у бюджеті. Так, через невиконання фінансового плану першого кварталу 1929/30 р. Раднаркому УСРР довелося провести з 15 січня по 15 лютого 1930 р. Всеукраїнський місячник мобілізації коштів⁵⁵. Проте все одно це забезпечило лише 56,5 % виконання фінансового плану⁵⁶.

Зіткнувшись з відвертим опором трудящих, український уряд для виконання мобілізаційних фінансових завдань активно став застосовувати каральні заходи. Наприклад, робітника та його родину, які відмовилися купувати облігації, знімали з постачання по картках, що було аналогічно голодній смерті. Але найбільш фіскальним методом було проведення фінансової підписки, коли з зарплати без згоди робітників вираховували великі суми на позики, за квартиру, на культподаток, на страхування життя, за газети, за сніданки і т. п. Так, в 1929/30 р. фонд заробітної плати, виплаченої робітникам промисловості, будівництва, залізничного транспорту по Україні, становив 1176,8 млн карбованців, а з них було віддано робітниками державі у вигляді позик, внесків у кооперацію, в житлобудівництво - 151,55 млн. карбованців, тобто близько 13 % зарплати за рік⁵⁷. Вирахування з зарплат були настільки значними, а безладдя, що чинилося на місцях, таким великим, що ВЦРПС у 1930 р. прийняв спеціальну постанову про скорочення вирахувань з зарплат робітників⁵⁸. Однак ця постанова залишилася лише на папері, бо її порушив, в першу чергу, голова Раднаркому УСРР В. Чубар, який 5 листопада 1930 р. наказав Наркомату фінансів України протягом року вирахувати з усіх платежів робітників - за квартиру, комунальні послуги, пайові внески в кооперацію та членські внески, за телефон, радіо. А як головний метод цього фінансового "охоплення", ним було запропоновано застосування системи виплати зарплати через ощадкаси⁵⁹. Це рішення місцеві органи стали швидко впроваджувати в життя, оскільки воно полегшувало грабіж трудящих. Внаслідок такої практики справа стала досягати абсурду: наприклад, робітники після вирахувань із зарплати через ощадкаси всіх платежів одержували іноді (як на металургійному заводі ім. Дзержинського клітку 1932 р.) з 139 карбованців 50 копійок — лише 11 карбованців 80 копійок⁶⁰. Ситуація погіршувалася тим,

що аванс видавали у розмірі 50 % від заробітку, а вирахування робили при остаточній видачі зарплати — робітникам не тільки взагалі нічого було одержувати, але вони ще й залишалися в боргу перед підприємством⁶¹.

Для того, щоб забезпечити довготерміновість кредиту по державних позиках, комуністичною партією було прийнято рішення про заборону добровільної здачі державі облігацій позик та про запровадження громадського контролю за продажем та заставою облігацій масових позик⁶². Цей контроль здійснювався комсодами. Трудящі могли віддати в заставу або продати свої облігації тільки після одержання відповідного дозволу комісії, що визначала дійсну потребу у такій операції. Іноді робітникам взагалі не видавали куплених ними облігацій, щоб запобігти всіляким намаганням людей їх реалізувати. Приклад подібної практики — скандальна ситуація, що склалася на шахті №80 Михайлівського рудника Луганського округу, коли 29 липня 1929 р. в зв'язку з невидачею на руки секретарем партосередку облігацій 2-ї позики робітники — члени ВКП(б) — вийшли з партії⁶³.

Оскільки робітники "добровільно" не бажали віддавати кошти державі, керівники України надсилали місцевим організаціям таємні інструкції про притягання злісних неплатників до карної відповідальності. В січні 1930 р. В. Чубар наказав "передавати справи, де будуть виявлені злісні уклони від виконання фінансових завдань, — до прокуратури"⁶⁴. Місцеві партійні органи це розпорядження стали активно виконувати. Так, у 1930 р. Луганський міськом партії дав прокурору дозвіл на розглядання поза чергою справ про стягнення недоїмок з трудящих⁶⁵.

Для вилучення коштів у населення правляча партія застосовувала й "приховані" методи, одним з яких була реалізація дефіцитних товарів широкого вжитку за комерційними цінами. Так, І. В. Сталін в січні 1931 р. запропонував керівництву КП(б)У продавати цукор населенню України тільки за комерційною ціною⁶⁶. Український Раднарком, в свою чергу, з листопада 1930 р. пішов на відверте споювання народу, збільшивши продаж вина. Причому завдання по розвозу вина по УСРР було "таким важливим", що голова Раднаркому УСРР наказав подекадно йому доповідати про виконання плану постачання та продажу вина⁶⁷. Виручка від цього стає значним джерелом поповнення державного бюджету: у травні 1931 р. з одержаних РНК УСРР від населення через кооперацію 293,3 млн. карбованців — 67,6 млн. становила виручка від продажу хлібного вина⁶⁸.

Здійснені державою мобілізаційні кампанії, а також застосовані нею заходи по вилученню грошей викликали у робітників обурення. Так, у серпні 1929 р. в масовому порядку відмовилися підписатися на "3-у позикі індустріалізації" залізничники УСРР, причому серед незадоволених були люди, які боролися за радянську владу і ризикували заради неї своїм життям⁶⁹. У листопаді-грудні 1929 р. одночасно зі страйками через погане постачання по Україні прокотилася хвиля страйків, що були викликані великими вирахуваннями з зарплат на позики. Наприклад, у Могильов-Подільському окрузі на Сосновецькому цукровому заводі відбувся страйк сезонних робітників, що вимагати припинення вирахувань із своєї зарплати без їх згоди по 15 карбованців на позикі, замість узгоджених з ними 5 карбованців. Коли ж голова завкому пояснив, що розмір вирахування у 15 карбованців був установлений на загальних зборах, усі робітники, незадоволені таким пограбуванням, звільнилися з цього заводу⁷⁰. В 1930 р. відмовилися підписуватися на облігації чергової позики кадрові робітники підприємств Дніпропетровського, Артемівського, Харківського, Київського, Херсонського округів⁷¹.

Незважаючи на опір трудящих УСРР, застосовані державою примусові заходи дозволили уряду відібрати у них по "добровільних" платежах

12041 млн. карбованців при плані 8713 млн. карбованців, тобто на 38 % більше, а по обов'язкових платежах (податки, культжитлозбір) — 9466 млн. карбованців при плані 8081 млн. карбованців, тобто на 17 % більше⁷². Ці дуже великі цифри вилучених у трудящих грошей доводять, що в першій п'ятирічці фінансові мобілізаційні кампанії обмежували матеріальне стимулювання праці, оскільки неможливо було добитися зростання продуктивності праці підвищенням зарплати, бо велика її частина відбиралася державою на тривалий час.

Ще одним методом соціалістичної експлуатації трудящих в СРСР став застосований державною партією засіб повного завантаження наявних виробничих потужностей за рахунок подовження робітничого дня. В жовтні 1927 р., коли в країні проводилася нова економічна політика, на сесії ЦВК СРСР було оголошено про початок поступового переходу до 7-годинного робочого дня. Але після початку запровадження політики економічного штурму стало зрозуміло, що 7-годинний робочий день вилучав з виробництва фонд виробничого часу, рівноцінний робочому часу 300 тисяч робітників⁷³. Скасування же рішення, що перешкоджало "стрижку", було неможливим, адже комуністична партія проголосила, що вся її політика здійснювалася тільки в інтересах трудящих, тому ідеологічно обґрунтувати анулювання 7-годинного робочого дня вона би просто не змогла. З існуючого становища було знайдено інший вихід: щоб зберегти 7-годинний робочий день та в той же час компенсувати зменшення відпрацьованого часу, було вирішено запровадити додаткові зміни (другу та третю) і здійснити перехід на безперервний робочий тиждень. Останній було запроваджено постановою РНК СРСР від 26 серпня 1929 р. та додатковою постановою РНК СРСР від 24 вересня 1929 р. на всіх підприємствах, за винятком сезонних і будівництв. Це дало змогу запланувати збільшення продуктивності праці на 20—25 %⁷⁴. Запланувавши цей зріст, український уряд перед переходом на безперервний виробничий цикл на всіх підприємствах в листопаді 1929 р. збільшив виробничу програму 1929/30 р. на 20—25 %⁷⁵. Таким чином, держава подовжила робочий день до 8 годин, а зарплату зменшила, скасувавши суботні скорочені робочі дні, ліквідувавши доплати за суботні години, що становили 4 % загального фонду денної зарплати, і знизивши середній тарифний коефіцієнт у відрядників (наприклад, на Горлівському машинобудівному заводі після переходу на безперервне виробництво відрядники всіх розрядів стали одержувати зарплату, що дорівнювала у середньому 94 % від попередньої)⁷⁶.

Більшість робітників (близько 75 %)⁷⁷ негативно поставилася до нововведення. Невипадково, ДПУ УСРР у доповідних записках до ЦК КП(б)У, повідомляючи про ставлення робітників до переходу підприємств на безперервне виробництво, відзначало, що вони "вбачати в безперервній праці бажання уряду забрати у трудящих години відпочинку, знизити розцінки, вбити релігію та не дати можливості робітникам відстоювати свої вимоги в страйках"⁷⁸.

Незадоволення трудящих, а також невеликий економічний ефект від запровадження безперервного робочого тижня призвели до швидкого його скасування. Запланованого на 20—25 % збільшення виробництва промислової продукції не було досягнуто через незбалансованість радянської економіки — підприємства не забезпечувалися своєчасно необхідною кількістю сировини, не вистачало робочої сили, неефективно використовувалося устаткування. Безперервне виробництво не сприяло зменшенню простоїв, прогулів, зате при ньому почалися часті порушення порядку вихідних днів, що нервував робітників⁷⁹. Збільшилися витрати на освітлення, опалення, допоміжну робочу силу, а тому зростала собівартість виробленої продукції⁸⁰.

Таким чином, на початку 1929 р. комуністична партія стала проводити політику прискореної модернізації країни, зробивши ставку не на матеріальне стимулювання, а на свідомість робітників, на їх готовність працювати з ентузіазмом. Як нами було розглянуто, вся економічна діяльність радянської держави обмежувала застосування матеріального стимулювання праці. В перші роки 1-ї п'ятирічки були вилучені державними органами значні фінансові кошти у трудящих з допомогою ряду фіскальних заходів. У 1929 р. підвищені норми та знижені розцінки. Застосування у 1928/29 р. нової тарифної системи заробітної плати не давало можливості здійснити матеріальне стимулювання праці, бо ця система узаконювала зрівняльність в оплаті нижчих та вищих кваліфікацій, відрядної та почасової форм праці. У 1929 р. була запроваджена карткова система постачання робітників товарами, яка теж звужувала рамки застосування економічного стимулювання. Протягом проведення модернізації держава вилучала у трудящих частину зарплати і використовувала для цього державний кредит (позики, заощадження в ощадкасах), що не давало змоги застосовувати економічне стимулювання праці. Обмежували можливість матеріального заохочення і погані умови праці.

Економічне стимулювання мотивації праці робітників в Україні протягом 1929—1932 рр. не відігравало значної ролі. Це дає можливість зробити висновок про те, що зростання продуктивності праці в умовах позаринкової економіки комуністична партія добивалася іншими, неекономічними засобами.

¹ Державний архів Луганської області (далі — Держ. архів Луг. обл.), ф. 5, оп. 1, спр. 577, арк. 65.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 143, оп. 1, спр. 369, арк. 14.

³ Там же, спр. 368, арк. 1.

⁴ Там же, арк. 156—158.

⁵ Там же, спр. 369, арк. 29—30.

⁶ Там же, арк. 70, 194.

⁷ Там же, ф. 798, оп. 1, спр. 322, арк. 38.

⁸ Первый всесоюзный съезд ударных бригад. Сборник документов и материалов. М., 1959. — С. 50, 69, 79.

⁹ ЦДАВО України, ф. 143, оп. 1, спр. 368, арк. 164—165.

¹⁰ Там же, спр. 370, арк. 249.

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 2993, арк. 1—15.

¹² Там же, арк. 39.

¹³ Там же, спр. 2987, арк. 87.

¹⁴ Там же, спр. 2993, арк. 35, 41—42; спр. 3000, арк. 25.

¹⁵ Там же, спр. 3193, арк. 93.

¹⁶ Держ. архів Луг. обл., ф. 34, оп. 1, спр. 869, арк. 8.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 143, оп. 1, спр. 368, арк. 164—165.

¹⁸ Там же, спр. 370, арк. 225.

¹⁹ Производительность труда в промышленности СССР. М. — Л., 1940. — С. 63, 240—241.

²⁰ Там же.

²¹ Держ. архів Луг. обл., ф. 34, оп. 1, спр. 862, арк. 65.

²² Индустриализация СССР (1929—1932). Документы и материалы. М., 1970. — С. 267.

²³ ЦДАВО України, ф. 143, оп. 1, спр. 370, арк. 3, 27, 77.

²⁴ Держ. архів Луг. обл., ф. 34, оп. 1, спр. 869, арк. 68, 93.

²⁵ Сталин И. В. Сочинения. — М., 1951. — Т. 13. — С. 39.

²⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4304, арк. 72.

²⁷ Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики. Сборник документов и материалов. — К., 1966. — С. 413.

¹⁸ Там же. — С. 412.

¹⁹ Там же. — С. 422.

³⁰ Держ. архів Луг. обл., ф. 5, оп. 1, спр. 77, арк. 43.

¹¹ Там же, ф. 34, оп. 1, спр. 861, арк. 62.

³² Развитие советской экономики. — М., 1940. — С. 326.

⁵³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2987, арк. 11.

⁴ Там же, арк. 41.

⁵ Там же, спр. 2993, арк. 37.

- ³⁶ Там же, спр. 3193, арк. 57.
³⁷ Там же, арк. 113.
¹⁸ Там же, спр. 5464, арк. 18– 21.
³⁹ Там же, спр. 5335, арк. 24.
⁴⁰ Там же, спр. 5437, арк. 4.
⁴¹ Там же, спр. 5455, арк. 146.
⁴² Там же, спр. 5272, арк. 75.
¹³ Розраховано за даними: ЦДАВО України, ф. 318, оп. 1, спр. 852, арк. 3, 18.
⁴⁴ Розраховано за даними: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5464, арк. 50.
⁴⁵ Розраховано за даними: ЦДАВО України, ф. 318, оп. 1, спр. 587, арк. 4; спр. 612, арк. 1; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5464, арк. 52.
⁴⁶ Розраховано за даними: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5272, арк. 35.
⁴⁷ Там же, оп. 6, спр. 184, арк. 11.
⁴⁸ Струмилин С. Г. На плановом фронті. – М., 1956. – С. 509.
⁴⁹ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам (1917– 1967). – М., 1967. – Т. 2. – С. 302– 303.
⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 318, оп. 1, спр. 587, арк. 11– 12.
⁵¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5437, арк. 7.
⁵² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. 1918– 1941. – К., 1976. – Т. 3. – С. 367.
⁵³ ЦДАВО України, ф. 318, оп. 1, спр. 8, арк. 20.
⁵⁴ Кульчицкий С. В. Внутренние ресурсы социалистической индустриализации СССР (1926– 1937). – К., 1979. – С. 204.
⁵⁵ ЦДАВО України, ф. №-2, оп. 5, спр. 1353, арк. 202; спр. 1354, арк. 83.
⁵⁶ Розраховано за даними: ЦДАВО України, ф. №-2, оп. 5, спр. 1354, арк. 494– 495.
¹⁷ Там же, ф. №-2, оп. 5, спр. 1354, арк. 33.
⁵⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 3193, арк. 88.
⁵⁹ ЦДАВО України, ф. №-2, оп. 5, спр. 1353, арк. 482.
⁵⁰ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 5272, арк. 30.
⁶¹ Там же, арк. 31.
⁶² Там же, оп. 6, спр. 184, арк. 39.
⁶³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2993, арк. 49.
⁶⁴ ЦДАВО України, ф. №-2, оп. 5, спр. 1354, арк. 83.
⁶⁵ Держ. архів Луг. обл., ф. 5, оп. 1, спр. 6, арк. 25– 26.
⁶⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4304, арк. 3.
⁶⁷ ЦДАВО України, ф. №-2, оп. 5, спр. 1353, арк. 479.
⁶⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4304, арк. 42.
⁶⁹ Там же, спр. 2996, арк. 7.
⁷⁰ Там же, спр. 2991, арк. 16.
⁷¹ Там же, спр. 3192, арк. 29.
⁷² Кульчицкий С. В. Указ. соч. – С. 208.
⁷³ Рогачевская Л. С. Ликвидация безработицы в СССР (1917– 1930). – М., 1973. – С. 186.
⁷⁴ Держ. архів Луг. обл., ф. 34, оп. 1, спр. 861, арк. 64.
⁷⁵ ЦДАВО України, ф. 798, оп. 1, спр. 354, арк. 17, 25.
⁷⁶ Там же, арк. 17, 22.
⁷⁷ Держ. архів Луг. обл., ф. 34, оп. 1, спр. 869, арк. 90.
⁷⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 2994, арк. 87– 90.
⁷⁹ ЦДАВО України, ф. 798, оп. 1, спр. 354, арк. 17, 23.
⁸⁰ Там же, арк. 26.